

УДК [94:639.1](477-18)"13/16"
DOI <https://doi.org/10.15407/nz2024.03.571>

МИСЛИВСЬКИЙ ПРОМИСЕЛ АБОРИГЕНІВ СІВЕРСЬКОЇ ЗЕМЛІ

Василь БАЛУШОК

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
кандидат історичних наук, старший науковий співробітник,
Інститут мистецтвознавства, фольклористики
та етнології ім. М.Т. Рильського НАН України,
вул. Грушевського, 4, 01001, м. Київ, Україна,
e-mail: grigras@i.ua

Мисливський промисел належав у XIV—XVII ст. до важливих занять севрюків — аборигенів Сіверської землі.

Мета дослідження: дослідити мисливський промисел у севрюків.

Методологія: стаття є дослідженням з історичної антропології, а автор належить до послідовників неоеволюціоністської концепції адаптивної ролі культури.

Результати. Феодальні надання в Сіверській землі включали мисливські угіддя (*боброві береги, боброві гони*), а серед залежних людей відомі *ловці*, полювання ж організовували *ловчі*. Хутром, особливо бобровим, севрюки платили данину. Полювали на бобрів, куніць, горностаїв, тхорів, білок, видр, лосів, оленів, ланей, козуль, диких кабанів, зубрів, а також ведмедів. Диких коней — лісових і степових тарпанів ловили заради приручення, а також м'яса і шкур. Із птахів полювали на качок, гусей, журавлів, лебедів, глухарів, тетеруків, дрохв, стрепетів, куріпок. У гніздову пору збирали з качиних, гусячих, лебединих гнізд яйця. А з гнізд яструбів, орлів та соколів забирали пташенят для виховання ловчих птахів. Соколине полювання належало до улюблених занять князів і можновладців, тому соколинні гнізда перебували на обліку. Знаряддя полювання були: луки й стріли, списи, зрідка вогнепальна зброя, а ще ловчі ями, пастки (*рожн, поколodva*) і мисливські сіті (*перевіси*). Сіті були різної будови: окремо для відловлювання птахів, зайців, копитних тварин. Також використовували мисливських собак. Реконструйована картина мисливського промислу в севрюків зображає його розгалуженість.

Ключові слова: полювання, мисливці, хутряні звірі, копитні, птахи, пастки, сіті.

Vasyl BALUSHOK

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0003-1362-8270>
PhD in History, Senior Research Fellow,
Maksym Rylskiy Institute of Art Studies,
Folklore Studies and Ethnology,
National Academy of Sciences of Ukraine,
4, Hrushevskoho str., 01001, Kyiv, Ukraine,
e-mail: grigras@i.ua

HUNTING OF THE ABORIGINES OF THE NORTH LAND

Introduction. Although the main branch of economy of the Sevryuks, the aborigines of the Siver region, was agriculture, hunting was one of their important occupations in the 14th—17th centuries. This was due to the richness of the hunting grounds of the region. **Study Purpose:** to investigate hunting among the Sevryuks.

Study Methods: the article is a study of historical anthropology and the history of everyday life, and the author belongs to the followers of the concept of the adaptive role of culture of neoevolutionists. **Results.** Feudal grants in the Seversky land included hunting grounds (*beaver banks, beaver hony*). In the feudal economy, special *catchers (lovtsi)* were known among dependent people, and *Lovchi* was organized by hunters. The Sevryuks paid tribute to fur, especially beaver fur. Beavers, martens, stoats, ferrets, squirrels, and otters were hunted for fur. For meat and skins, ungulates were hunted: moose, deer, roe deer, wild boars, bison, and bears. Wild horses — forest and steppe tarpans were caught for domestication, as well as for meat and skins, with the help of domestic horses. From birds, they hunted ducks, geese, cranes, swans, capercaillie, grouse, black grouse, sparrowhawks, and partridges. During the nesting season, eggs were collected from duck, goose, and swan nests. And chicks were taken from the nests of hawks, eagles and falcons to raise birds of prey.

Falconry was one of the favorite activities of princes and high-ranking officials, so falconry nests in feudal estates were registered. Hunting tools were: bows and arrows, spears, occasionally firearms, as well as hunting pits, traps (*rozhen, pokolodva*) and hunting nets (*perevisy*).

The cities were of different structures: specifically for catching birds, hares, and ungulates. Hunting dogs were also used.

Conclusion. Although the reconstructed picture of the hunting industry among the Sevryuks depicts its richness and extensiveness, it still needs further study.

Keywords: hunting, hunters, fur animals, ungulates, birds, traps, nets.

Вступ. Сіверська земля, яка до XVII ст. перебувала на сході Русі-України, займала величезні терени: включала більшість Лівобережжя України, окрім крайніх степових районів, а також територію сучасної Росії, де знаходяться міста Рильськ, Курськ, Брянськ, Воронеж, Орел¹. При цьому корінне населення Сіверщини — севрюки (севруки) все ще залишається недостатньо дослідженим. Це стосується і господарської діяльності севрюцької людності, на яку спеціально звертало увагу не багато дослідників, недостатньо вивченим залишається й мисливський промисел. Тому *історіографія* питання в цілому невелика. Серед українських науковців, у працях яких тією чи іншою мірою йдеться про розвиток мисливства, можна назвати Олену Русину, яка, хоч і розглядає господарство Сіверщини часів Великого князівства Литовського, але більше як історик [1, с. 138—164]. З-поміж зарубіжних учених згадаймо поляка Стефана Кучинського, який, усе ж, зосереджується переважно на політичній історії та адміністративному устрої Сіверської землі [3], а також росіян — мовознавця Надію Коткову, історика-джерелознавця Григорія Анпілогова й особливо історика-культуролога Нелу Багновську. Н. Коткова та Г. Анпілогов розглядають ряд аспектів севрюцького господарства у зв'язку з аналізом бортних «знамен» — знаків власності на бортні угіддя [4; 5]. Н. Багновська приділила більше уваги господарській діяльності севрюків, але, як і О. Русина, переважно як історик [6, с. 26—27; 7, с. 6—9]. Присвятив ряд публікацій господарству севрюків і автор цих рядків [8; 9; 10].

Постановка проблеми. Разом з тим, хоч у згаданих працях і розглядається господарська діяльність корінного населення Сіверщини, не всі її галузі знайшли в них висвітлення достатньою мірою. Зокрема, ще не був предметом спеціального розгляду мисливський промисел севрюків. Адже, незважаючи на те, що землеробсько-тваринницький сектор господарства севрюків складав основу їхніх занять, мисливство посідало значне місце в його структурі. Та й узагалі, промислова діяльність у севрюків, включено з мисливством, як свідчать джерела, заслуговує на всебічне вивчення.

Ми ставимо завданням, наскільки це сьогодні можливо, проаналізувати його розвиток в авто-

¹ Про межі Сіверської землі і територію розселення севрюків див.: [1, с. 41—42; 2].

хтонного населення Сіверщини в XIV—XVII ст.² і, таким чином, принаймні частково, заповнити цю «білу пляму». *Джерелами* є матеріали люстрацій, різні записи в Литовській Метриці, феодалні надання й інші документи, мемуарна та інша європейська література, автори якої були самовидцями (Жільбер де Лануа, Зигмунд Герберштейн, Михалон Литвин, Мацей Меховський, Микола Гусовський, Блез де Віженер, Алессандро Гваньїні, Ісаак Масса, Гійом де Боплан), літописи, матеріали археологічних розкопок. Ретроспективно залучаються «Опис Чернігівського намісництва» Афанасія Шафонського. В *теоретико-методологічному* відношенні пропонується стаття належить до досліджень у царині історичної антропології та культури повсякдення і відповідає вимогам, що ставляться до цих студій [12; 13]. Останнім часом такі дослідження набувають усе більшого поширення в різних країнах. Крім того, автор орієнтується на неоеволюціоністську концепцію адаптивної ролі культури (в першу чергу, культури життєзабезпечення) у житті людських, і в тому числі етнічних, спільнот [14; 15].

Основна частина. Господарські заняття севрюків значною мірою визначалися природними умовами Сіверської землі. В географічному відношенні територію розселення севрюків можна поділити на два основних райони: північний (Полісся), з менш родючими, ніж південні чорноземи, ґрунтами й значними лісовими масивами, та південний — лісостеповий, де переважають родючі ґрунти, зручні для землеробства [7, с. 7]. Разом з тим загроза татарських вторгнень, як і самі вторгнення не сприяли значному розвитку землеробства на порубіжних зі Степом південних та південно-східних теренах Сіверщини. Чисельне населення після татарських нападів кінця XV — XVI ст. зосередилося переважно у верхів'ях лівобережних рік і північніше, в районі Новгород-Сіверського та Путивля. Натомість природні багатства більш південних теренів, що порівняно мало експлуатувалися доволі малочисельним тут населенням, сприяли розвитку промис-

² У XVII ст., особливо з початком масштабних міграцій, спричинених планомірним заселенням Московією Сіверщини, а також Хмельниччиною і Руїною в Україні, край заповнили мігранти, які до початку XVIII ст. асимілювали аборигенів, чисельність яких суттєво знизилася внаслідок війн та каральних акцій московської влади під час Смути в Московії [див.: 11].

лів, включно з мисливством. Тому в нижній і навіть середній течії лівобережних рік переважали уходи. В люстрації Канівського замку 1552 року лівобережні уходи жителів Канева по ріках Супій, Ворскла, Сула, Сулиця, Хорол, Псел прямо названі «Сіверськими»: «...з уходовъ тыхъ Сиверскихъ...», «...уходомъ онымъ Сиверскимъ...» [16, с. 103]. Такі назви в документах зустрічаються доволі часто, як, наприклад, у феодальному наданні 1578 року: «...и к тому в той же реце Суле уходъ, названый Лужокъ, за вьсьми пожитьками и доходами тыми, которые бы одно з них з давьна належали и выналезеные бытъ могли, а меновите, з Сивера з данею медовою, звериными ловы, з бобровыми гоны, з рыбными уходы...» [18, с. 86, 93]

Господарські заняття севрюків північного поліського й південного лісостепового районів у цілому не надто різнилися. Взагалі ж, господарство севрюків було комплексним та включало землеробство, тваринництво, бортництво, рибальство, мисливство, збирання дикорослих плодів, ягід, рослин та інші промисли, а також ремесла. При цьому одні господарські галузі вдало доповнювалися іншими, і в результаті, населення в цілому жило заможнo, що відзначали очевидці. Наприклад, голландський купець та дипломат Ісаак Масса писав про Сіверщину початку XVII ст.: «...ця багата країна рясніє різноманітними хлібами, худобою, медом, льоном, хутрами, воском і салом» [17, с. 71].

Мисливці-севрюки заради хутра та шкур полювали на хутрянних звірів, задля м'яса і шкур на копитних тварин та ведмедів, а також на пернату дичину. З хутрових звірів особливо цінувалися бобри та куниці. Наприклад, про село Буденковичі біля Остерського замку, де мешкало п'ять господарів, у люстрації 1552 року спеціально сказано: «...Бобровые гоны: тамъ убивають до 20 бобровъ» [18, с. 597].

Адже саме хутром упольованих звірів, окрім меду та сіна, найчастіше платили севрюки данину, хоч бували й інші види таких виплат. Так, рибалки села (міста давньоруських часів) Вщиж Брянського повіту давали 1498 року до великокняжої скарбниці, окрім грошового внеску, «по два бобры а кадъ рыбы» [19, с. 707]. В 1499 році данники Брянського повіту платили «дани кадъ меду пресного, и бобра» [19, с. 726]. Серед податків та данин, які виплачували піддані Остерського замку 1552 року, як, до речі, й інших великокняжих замків, теж особливо

виділяють «бобровъ», сіно, яке рахували возами, а також «кади» й «ведерца» меду [28, с. 597]. Виплати медом і бобрами, як головні види податків, зберігалися на Сіверщині, судячи з усього, довго. Очевидно, не випадково «двох бобров» та «меду кадъ» називає й Хроніка Литовська і Жмойтська найпершими серед пограбованого у севрюків майна під час нападу на них «москви» (тобто московитів) у повідомленні про це під 1416 роком [20, с. 77]. «Куницею», до речі, по всій Україні, в досліджувані часи звався і податок, який платили дівчата й жінки-вдови, виходячи заміж. (Очевидно, маємо всі підстави пов'язувати назву цього податку з образним називанням сватами дівчини-нареченої «куницею» в традиційному українському весіллі.) У середині XVI ст. його виплачували грішми [18, с. 84, 96], але раніше платили шкурками справжніх куниць. Про цей податок, наприклад, дізнаємося з «Уставної грамоти великого литовського князя Олександра київським міщанам» 1494 року: «А свадебную куницу давати имъ шерстью; а не будетъ куницы шерстью, ино пять грошей за куницу» [21, с. 145].

Безумовно, найбагатшими на різну живність були лісові краї, хоча й фауна лісостепу і навіть степу, де в долинах річок росли ліси, в часи, про які йдеться, була вельми різноманітною. Так, багатство мисливських угідь севрюцьких лісостепових угодів засвідчує опис подорожі митрополита Київського і всієї Русі Пимена до Царгорода, вміщений під 1389 роком у Никонівському літописі. Зокрема, їдучи на річковому судні Доном до Азова, подорожні бачили на берегах цієї ріки «...звѣрей множество: козы, лоси, волцы, лисицы, выдры, медвѣди, бобры, птицы орлы, гуси, лебѣди, жарави, и прочая» [22, с. 596]. Така ситуація в долині Дону все ще зберігалась і в першій половині XVI ст., про що читаємо у спогадах австрійського посла до Московії Зигмунда Герберштейна, який у своїх «Записках про московські справи» наводить відомості і про нашу країну: «Цій ріці висловлюють усіякі похвали за незвичайну безліч чудової риби та за приємність її берегів, що видаються чудово обробленим садом, — у такому достатку ростуть на них різні трави, солодкі овочі та найрізноманітніші плодови дерева. Дичини там така безліч, і її так легко добути стрілами, що мандрівники у цих місцях для свого прожитку потребують лише вогню та солі» [23, с. 102—103].

Французький³ мандрівник і дипломат Жільбер де Лануа (походив із французького роду, що осів у Фландрії, та перебував на службі герцога Бургундії), який відвідав Україну 1421 року, згадував, що в лісах Великого князівства Литовського водяться зубри, лосі, дикі коні, ведмеді, свині, олені й інша дичина [24, с. 30]. Польський історик Мацей Меховський 1519 року оповідав: «Оскільки ліси там великі, то в багатьох трапляються і ловляться великі звірі: буйволи і лісові бики, яких вони своєю мовою звуть турами або зубрами; дикі віслюки та лісові коні, олені, лані, газелі, кози, кабани, ведмеді, куниця, білки та інші породи звірів» [25, с. 111]. Італійський військовий на польській службі Алессандро Гваньїні 1578 року зазначав, що земля у «князівстві Сіверському» «дуже родюча, багата на ліси, мед і різну звірину, як-от: білки, горностаї, куниця, лисиця, бобрині» [26, с. 584]. Гійом де Боплан писав про тварин, які в його часи були об'єктом полювання в Україні: «У цих же краях водяться олені, лані і дикі кози, які ходять стадами, а також вепри неймовірної величини і дикі коні, що ходять табунами по 50—60 [голів]». А ще він зазначав, що «на кордонах з Московією (тобто на Сіверщині. — Авт.) водяться зубри...» [27, с. 91, 92].

Згадані Г. де Бопланом дикі коні теж були об'єктом полювання севрюків. Це були, очевидно, лісові й степові тарпани, серед яких траплялись і здичавілі свійські коні, які приставали до диких. Кінське м'ясо йшло в їжу, а шкіра для виготовлення різних виробів⁴. Слід гадати, що на відродження давнього звичаю вживати в їжу конину, яка стала підпадати під обумовлені християнством харчові заборони ще в Київській Русі, могла вплинути етнічна та культурна взаємодія українців⁵ зі степовиками. У першу чергу, цей звичай відродився (чи поширився заново), очевидно, серед тих груп українського населення, які найбільше контакту-

вали з, на той час уже переважно тюркськими, степовими сусідами. Тут слід назвати, найперше, козаків, але ще до них уживати в їжу кінське м'ясо могли почати саме севрюки, які при генезі ввібрали в себе доволі значні адстратні (бічні) додатки тюрків та інших степовиків [30, S. 138—140]. З іншого боку, харчові заборони могли не поширюватися на м'ясо саме диких коней. За середньовіччя, незважаючи на спроби заборон, м'ясо дикого коня входило навіть до звичного раціону західноєвропейських монастирів [31, с. 22]. Є відомості про вживання в середньовіччі в їжу кінського м'яса також у балтів, у тому числі після хрещення. Так, литовець Еразм Стелла, який написав 1518 року книгу «Про старожитності Боруссії», свідчить, що в Пруссії в його часи водилися табуни диких коней, яких неможливо було приручити, але на яких місцеві мешканці полювали і їли їхнє м'ясо [32, S. 56]. Проте все ж, полювали на тарпанів переважно з метою їхнього приручення. У «Померанії» Томаса Канцова, ймовірно, написаній між 1532 і 1542 роками, дикі коні розглядаються доволі детально. Т. Канцов згадує Укермюндську пустку, тобто слабозаліснену місцевість в Укермарку (нині земля Бранденбург), як місце їхнього проживання, на той час диких коней більше не було в інших районах Померанії. Він описує їх як міцних і працьовитих, середнього розміру, і вказує на жовту смужку на спині як особливу ознаку. Спійманих коней заганяли в клітку і так довго душили мотузкою, що вони мало не задихалися. Тоді їх запрягали в плуг на кілька днів і ганяли, доки їхня дикість не зникала разом із силою [33, S. 202]. Ще в 1830-х роках у степах українського Півдня на диких коней полювали кінним способом, оточуючи та заарканюючи окремих особин, яких потім приручали [34, с. 392]. Слід гадати, згаданий спосіб відловлювання диких коней був схожим із тим, яким користувалися в досліджуваних нами часи на Сіверщині, особливо на відкритих лісостепових просторах. Табун диких коней називався «дикъ», «дыкъ» [35, с. 18]. Про зловлених диких коней говориться в описі Остерського замку 1552 року: «Отъ коня зъ дыковъ выбитого 30 грошей тому, хто выбьет, отъ того чый конь» [8, с. 595]. Цей припис дослівно повторюється і в описі Остерського замку 1616 року [с. 35, с. 18]. Німецький вчений Гелісеус Рьосслін 1593 року стверджував, що приручення диких коней вимагає багато зусиль, зате вони міцні, витривалі, звиклі до холоду й грубої їжі, тому

³ До речі, пам'ятаймо, що у той час французького народу як такого ще не було, він, як і держава Франція, лише формувалися. Вважається, що французи утворилися з «обласних» етнічних спільнот бургундців, нормандців, гасконців тощо, згрупованих у дві більші спільноти ойльців та окситанців, лише в XVII—XVIII ст.

⁴ Про вживання м'яса коней в їжу слов'янським населенням України у середньовічно-ранньомодерні часи див.: [28, с. 25—26].

⁵ Нагадаю, що в досліджуваних часи самоназвою українського народу була «русь» (у множині) й «русин» (в однині) [29].

не поступаються кращим іспанським і турецьким коням [31, с. 23].

У місцевостях, давно освоєних і заселених людиною, кількість дичини, звичайно, була меншою, ніж у віддалених від поселень районах. Меншим, ніж на Поліссі, було багатство фауни і в степових краях. Але й тут у досліджувані часи дичини вистачало. Тут мешкали види, адаптовані до степових ландшафтів, а в заліснених заплавах рік та річок — тварини, характерні для лісових місцевостей. Наприклад, у селищі Глинському на Ворсклі, де поселення практично без перерви існувало з давньоруських часів, у ході археологічних розкопок виявлені рештки кісток бобра річкового, кабана дикого, козулі звичайної та оленя звичайного [36, с. 115].

На Поліссі відзначене вище багатство фауни продовжувало значною мірою зберігатися навіть у часи Афанасія Шафонського. Він, зокрема, називає таких крупних звірів лівобережного Полісся: «медв'їди, лоси, олени, кабани...» Крім цих видів, у його часи об'єктом полювання на колишній Сіверщині виступали: «...волки, лисиці, рыси, козы дикія, зайці, росомахи, б'їлки, куниця, ласки, горностаи, кролики, бобры, выдры, барсуки, хорьки (тхори), кошки...» [37, с. 18]. Більшість із цих звірів цікавили мисливців як джерело отримання хутра та шкур. Адже в досліджувані часи багато виробів виготовлялося зі шкіри. Тому, наприклад, у судовій справі 1597 року з Волині серед іншого цінного майна фігурує «скура лося» [38, с. 137]. Французький дипломат Блез де Віженер 1573 року згадує у мешканців Литви, Червоної Русі й Волині каптани з лосиної шкури, що вдягалися під кольчуги [39, с. 78]. Проте на лосів, оленів, «диких кіз», зубрів, кабанів, зайців, бобрів, а можливо, і на ведмедів полювали не лише щоб одержати звірині шкури, а й задля їхнього м'яса.

З-поміж птахів, які жили на теренах Чернігівського намісництва, у «Топографічному описі» Шафонського названі: «лебеди, гуси, утки, журавли, буслы, аисты, драхвы, тетерева малые и глухїе (тобто тетеруки і глухарі — *Авт.*), куропатки, рябчики, хохотвы (стрепеты), голуби...» [37, с. 18]. Більшість із них, без сумніву, теж були об'єктом полювання місцевих жителів. Зокрема, про полювання на тетерю говорить Микола Гусовський у 1522 році [40, с. 55]. Глухарі, окрім Полісся, водилися в широколистих лісах уздовж Сіверського Дінця [41, с. 101—102]. Дипломат і мемуарист

Михалон Литвин 1550 року на Київщині спостерігав збирання яєць диких птиць. Немає сумніву, що цей промисел побутував у той час і на сусідній Сіверщині: «Птиць така дивовижна сила, що весною хлопчачки назбирують цілі човни яєць диких качок, гусей, журавлів і лебедів, а пізніше їх виводками наповнюють курники» [42, с. 20]. М'ясо впольованих птахів ішло в їжу, а п'ір'я використовувалося при виготовленні тих чи інших речей. Той же М. Литвин писав: «Вірлят зачинають до кліток задля п'іря, яке чіпляють (як оперення — *Авт.*) до стріл» [42, с. 20]. Журавлів, які легко приручаються, здавна тримали в дворах як сторожів. Навіть наприкінці XVIII ст. на панських дворах приручені журавлі виконували роль сторожі, сповіщаючи своїм криком про наближення кожної незнайомої людини [43, стб. 1411]. Соколів, яструбів і орлів, ловили також з метою приручення, щоб використовувати в яструбиному, соколиному та орлиному полюванні.

У феодалних наданнях мисливські угіддя неодмінно обумовлювалися. При цьому спеціально згадуються «боброві гони» й «береги», як особливо цінні частини таких угідь. Наприклад, у документі, датованому С. Кучинським перед 1449 роком, читаємо: «Колонътаеву⁶ земля, што ему панъ Петрашъ⁷ далъ, коли Трубческъ держалъ, на имя Орелско, со всеми уходы и бобры, и земля пшеничная, и речка Ягнедъ, и земля Волъчкова, и съ бобры» [19, с. 53]. Або підтвердження князю Іванові Борисовичу Глинському на чотирьох належних йому людей у Стародубському повіті від 22 січня 1498 року, пожалуванням цьому достойникові великим князем Казимиром: «Ино мы зъ ласки нашое, для его службы, тые чотыри⁸ ч[о]л[о] в[е]ки вышнейписанные и зъ ихъ землями пашными и бортными, и сеножат[ь]ми, и реками, и бобровыми гоны, и со всеми, што здавна къ тимъ ихъ землямъ прислухало, и со всеми ихъ входы князю Ивану Борисовичу и его кнегини, и ихъ детемъ подтверждаемъ вѣчно симъ нашымъ листомъ» [19, с. 692]. Чітко простежуються господарські особливості севрюцького населення, включно з мисливським промислом, у жалуваний підтвердний грамоті великого князя литовського

⁶ Брянський боярин Семен Колонтаев.

⁷ Як вважає С. Кучинський, ідеться про земського маршалка Петраша Монтигирдовича або ж Петраша Мильського, члена Свидригайлової ради [3, с. 247].

⁸ Скоріше за все, як завжди в таких випадках, маються на увазі голови родин.

Олександра іншому з князів Глинських — Богданові на «отчину» в Київському, Мінському й Черкаському повітах від 2 жовтня 1498 року, де мова йде про заняття мешканців належної йому половини села Жукин на Десні (що існує досі): «И мы все то вышей записаное подтверждаемъ симъ нашимъ листом, ему и его жонѣ, и ихъ дѣтемъ и потомъ будучимъ ихъ счадкомъ, вѣчно и непорушно, съ пашнями землями и зъ бортними, и съ подлазными⁹, и зъ сѣножатями, и съ озеры и зъ рѣками, и зъ бобровими гоны, и зъ ѣзы, и съ перевѣсьи, и зъ болоньи, и зъ ловы...» [21, с. 179]. Подібним документом є й підтвердження від 16 лютого 1499 року згаданому вище брянському боярину С. Колонтаєву на маєток Стришевичі та уход Трухлов, отримане ним від вітчима своєї дружини Степана Микитинича: «...нехай онъ тое именье Стрышыно держытъ и з землями пашными и з бортными, и з сѣножат[ь]ми, и з берегомъ бобровымъ, со всимъ по тому, што зъдавна къ тымъ Стрышовичомъ слухало» [19, с. 725]. У ще одному аналогічному підтвердженні від 16 березня 1499 року «господарському дворянину» (що служить великому князю литовському — «господарю») Сороці на маєток у Путивльському повіті про надані угіддя, сказано: «...нехай онъ тую нашу данину и куплю свою держытъ со всеми землями пашными и борьтными, и зъ сѣножат[ь]ми, и зъ озеры, и зъ рѣками, и зъ бобровыми гоны, и зъ ловы, и съ перевесы...» [44, с. 732]. Названо мисливські угіддя в досить детальному переліку господарських галузей, що існували в досліджувані часи на Сіверщині, й у підтвердженні привілею (іmunітетній грамоті) князю Семенові Івановичу Можайському (Стародубському) від 26 березня 1499 року на замки Стародуб, Гомель, Чернігів та волості Карачев і Хотимль: «...з люд[ь]ми волостными и тяглыми, и з слободичы, и з данъники, и со всеми ихъ землями пашными и з борьтными, и з ловы, и з сѣножатями, и со озеры, и з рѣками, и з бобровыми гоны, и з ставы, и з ставищы...» [44, с. 745].

Серед підданих феодалів відомі спеціальні ловці, головною повинністю яких було полювання на користь панів. Так, у великокняжому пожалуванні князю Тимофію Івановичу Капусті в Брянському повіті 1498 року спеціально вказано, що їхньою повинністю була саме ловецька служба: «...и теперъ тамъ сядять

шесть человекъ, а служба съ тыхъ людей идетъ ловецкая — звѣрь сочатъ» [19, с. 769]. *Сочити* означало підстерігати, вистежувати звіра чи птицю в ході полювання. Мисливські угіддя називалися *ловищами*. Про них спеціально говорилося в земельних наданнях феодалам та інших документах на ті чи інші угіддя. Наприклад, у дарчій грамоті пана Михайла Павши 1512 року київському Микільському монастиреві на лівобережну посульську землю, йдеться про угіддя «...с пасеками и с пасечищы и с Сулскимъ входомъ, што въ Суль рецѣ...», а також, що маєток передається разом «з звериными ловищы» [38, с. 17].

Полювали мисливці за допомогою луків і стріл, а також списів, а от рушниці при цьому використовували рідко. Про полювання лучника і рідше стрільця з «бомбардою» на птахів говорить Микола Гусовський у 1522 році [44, с. 55]. Широко вживали різні пастки, сильця, ловчі ями, а особливо перевіси. *Перевіси*, про які мова йшла вище в одному з записів Литовської Метрики [19, с. 732], а також у підтвердженні земельного надання князю Богданові Глинському («...и съ перевѣсьи...») [21, с. 179] чи в пожалуванні путивльському бояринові Демиду села Чаплина («...и со озери, и съ перевесьемъ...») [19, с. 299, 400] — особливі сітки для відловлювання птахів і дрібних звірів («заецы ловити и птахи ловити» [44, с. 1286]). Встановлювалися вони в спеціальних місцях, які звалися *перевісищами*. Сітки бували різними, в залежності від дичини, для вилову якої їх використовували. Наприклад, існували спеціальні заячі сіті: «...сетей заячихъ двѣ, сажонъ по тридцяти» (1585 рік) [45, с. 210]. Були сіті, призначені для відловлювання інших звірів та птиць, зокрема «неводы заячие, качии» [38, с. 161]. А Жидичинський монастир на Волині в 1587 році мав «...заячихъ сетей три, тетерячихъ двѣ, качинныхъ три, куропатвеныхъ чотири...» [38, с. 137]. Микола Гусовський згадує в своїй поемі, що в сіть потрапляють олені, а в сильце — дрібна звірина, крім того, в сіті й сильця ловляться птахи [40, с. 47, 55]. Без сумніву, аналогічні, призначені для відловлювання різної дичини, мисливські сіті застосовувалися й на Сіверщині.

Княжими (включно з великокняжим) полюваннями відали спеціальні *ловчі*, що отримували за свою службу земельні надання: «Биль намъ чолом ловчий нашъ Левко Вейкневичъ и просилъ в насъ пашни зъ землею бортною въ Городенскомъ повѣте, што

⁹ Віддалені угіддя, що експлуатувалися наїздами.

держалъ ловецъ отца нашего, короля его милости, на имя Васко...» [44, с. 645].

Про прийоми полювання та вживані при цьому спеціальні пристрої дає уявлення документ 1453 року з литовської великокняжої канцелярії стосовно *посоцини* — спеціального прикордонного податку. Документ стосується Смоленщини, тобто сусідньої з Сіверщиною землі на литовсько-московському порубіжжі. В ньому мова йде про випадок, коли боярські мисливські угіддя («берег») є суміжними з угіддями великого князя. В такому випадку слід було «гонити бобри» «по старому», «...а сѣтей, и рожновъ, и осокъ, и собакъ бояромъ не держать и поколодвъ, и кошовъ не ставити». Коли ж ідеться про боярські угіддя, територіально віддалені від великокняжих, то «...туто имъ ставити поколодвы и коши, и собаки держать и сѣти; как мога, такъ имъ бобра ловити» [21, с. 69—70]. Отже, маємо цілий ряд спеціальних термінів, якими позначено знаряддя та прийоми полювання. Тож спробуємо розібратися, що вони означають.

Про мисливські сіті мова йшла вище. Крім них, названі *рожни*. У словнику давньоруської мови Ізмаїла Срезневського серед різних значень терміна зустрічаємо й такі: «рожьнь: — <...> рогатина, острога» [46, с. 145]. А ще: «раждьнь: — коль; вилака»; «ражьнь: — рожен, коль» [46, с. 18, 19]. Академічний тлумачний словник української мови дає таке значення терміна: «рожен» — «довга палиця з загостреним кінцем. Лізти (перти) проти рожна — намагатися свого всупереч волі, бажанню кого-небудь набагато сильнішого; іти наперекір» [47, с. 600]. Разом з тим серед мисливців збереглися відомості й про децю іншу пастку з цією ж назвою. Так називався самолов, яким у давнину мисливці полювали на рись, росомаху і ведмедя. Верхню частину спиляного дерева розколювали на три частини, розпирали клинцями, а всередину встромлювали гостру ломаку. На неї чіпляли наживу — рибу, шмат м'яса, смаленого птаха. Відчувши запах наїдку, хижак ліз стовбуром угору і потрапляв лапою в розщип, де її й затискувало. Намагаючись звільнитися, звір енергійно висмикував лапу, але ще надійніше застрягав [48, с. 94]. Яка з двох типів пастки мається на увазі — розташований особливим чином (очевидно, встановлений похило або в ловчій ямі, а також замаскований) загострений кіл чи описане розщеплене деревце з при-

манкою — невідомо. Дуже можливо, що севрюки використовували обидва різновиди пастки.

Наступний термін, що фігурує в документі про Смоленську посоцину, це *осока*. Ним, судячи з усього, позначали спеціальний прийом полювання. Словник І. Срезневського дає такі його значення: «осока=осокъ — облава при охоті на звіря; <...> осочити, осочу — отыскать, найдти; <...> осочьникъ — загонщикъ» [49, с. 734]. У словнику староукраїнської мови наводяться аналогічні значення: «осочникъ <...> княжий мисливецъ, нагонич під час полювання», з прикладом з ілюстрації Київської землі 1471 року «а в томъ селе чотыри слоуги трое сочник(в)...» та з дозволу Федьку Григоровичу на лови за Німаном у Новгородському повіті: «и Федко молви(л) пере(д) нами штожь тыи люди здавна осочники бували того двора любецького зверъ сочывали...» [40, с. 96]. У фундуші князя Луцького й Володимирського Любарта Гедиміновича 1322 року на села Рожище, Теремне, Буща, Мозоч та інші соборній церкві Іоана Богослова в Луцьку в переліку угідь читаємо: «...зъ ловы, погонными и осочьными...» [38, с. 2]. А словник Володимира Даля дає таке значення: «осока <...> облава, обход и окид охотничьего острова загонщиками;| приписные к лесничеству зубров, в Беловежской пуше, крестьяне» [51, с. 717]. Терміни *осока*, *осочник*, без сумніву, споріднені зі словом *сочити*, тобто вистежувати звіра.

Про *поколодву* читаємо у словнику Бориса Грінченка: «Ловушка для лисиц и куницы» [52, с. 274]. Опис же будови пастки та її дії дається за «Гуцульщиною» Володимира Шухевича: «На тхорі, лисиці, куниці кладуть по лісах *поколодву*; задля того вбивають у землю дві розсохи смереки, або вибирають на се 2 ростючі розсохаті смереки; в розсохи кладуть поземо круглу *підколодь*, а зверх неї круглий *притяг*; поміж і посеред них уставляють *свердлик* з фостиком, зверненим у зад; на фіст дають мясо; *свердлик* ходить дуже легонько; *притяг* привалений з заду двома укісними *пільгами*, які долішнім кінцем опирають ся о землю; зверх пільг накладають густо фої; перед *підколодею* ставлять рівнобіжно до неї *победрину*; скоро куниця, чи що друге звірить мясо, лізе по победрині, стає коло *свердлика*, сягає за мясом, а ледви діткне ся його, вихоплює ся *свердлик*, *притяг* паде у низ і притискає звірку до *підколодву*» [53, с. 265].

Стосовно *коши́в* точно сказати важко, що саме мається на увазі. Проте це, без сумніву, якась плетена з гілок, чи лози споруда або пастка. У словнику давньо-руської мови І. Срезневського для слова «кошь» наводяться різні значення кошика, корзини [54, с. 1307]. Академічний тлумачний словник української мови дає такі значення терміна: «**Кіш** <...> 1. Те саме, що кошик; <...> 2. Великий кошик для зберігання борошна, зерна тощо; <...> 3. Короб воза, саней і т. ін. (спочатку плетений); <...> 4. Кошик конічної форми для ловіння риби та зберігання її живою; рибник» [55, с. 171]. Як бачимо, скрізь мається на увазі плетене з лози знаряддя чи ємність. Разом з тим тлумачні словники наводять і інші значення цього слова, за якими ховається інакший, ніж плетена ємність, пристрій чи виріб. Зокрема, з творів Олекси Стороженка академічний тлумачний словник української мови дає таке пояснення: «Літнє житло кочовиків; кибитка» [55, с. 171]. Словник лемківської говірки Петра Пиртея одним зі значень наводить: «Курінь у козаків на Запоріжжі» [56, с. 161]. В сучасній російській мові, окрім значення «приспособление для ловли рыбы и раков в виде плетеной корзины с расширяющимся верхом», фіксуються й такі пояснення: «плетёный шалаш, балаган», а також «загон, овчарня» [51, с. 186]. Це цим словом позначалися «шалаш», «летняя стоянка пастухов», «стоянка рыбаков», «приспособление для ловли птиц», «большая сеть на обруче, птицеловная сеть», «устройство в виде корзины конической формы», «в виде круглой загородки из кольев и висячей перекладки для птиц, с которой они соскальзывают внутрь загородки», «ящик-ловушка, покрытый для маскировки соломой, в который проваливаются севшие на солому тетерева», «особый вид ловушки для тетеревов, похожий на ковш» [57, с. 136—137]. А це підказує, що, окрім ловецького знаряддя-пастки типу верші, яке використовували для вилову риби, птиці і, ймовірно, звіра, словом *кіш* могли позначати й щось типу мисливського куреня чи якусь іншу сплетену з лози, або гілок споруду, в якій ховався мисливець.

З. Герберштейн, який у своїх «Записках про московські справи» наводить відомості й про нашу країну, дає опис полювання на зубрів у тутешніх краях. Без сумніву, принаймні в загальних рисах, спосіб полювання на цих тварин, вживаний северюками, був аналогічним: «Ті, хто полює на зубрів, мусять володіти великою силою, моторністю та спритністю. Для полювання

обирається зручне місце, де дерева стояли б у відомих проміжках одне від одного; стовбури їх мають бути не надто товстими, щоб не важко було ходити біля них, і не надто тонкими, аби за ними могла заховатися людина. Біля цих дерев розташовуються мисливці по одному, й зубр, стривожений собаками, які його переслідують, виганяється на це місце та стрімко кидається на першого з мисливців, що йому трапився. А той ховається за деревом і, лиш тільки трапляється нагода, вганяє в нього мисливського списа. Звір ще не падає, незважаючи на удари, яких дістає, але все більше розлючується...» [20, с. 167]. Схожий опис полювання на зубра подає М. Гусовський [40, с. 87—101].

Серед можновладців у досліджувані часи дуже популярним було соколине, а також яструбине і орлине полювання. Цю справу, в джерелах маємо відомості переважно про ловчих соколів. Так, мисливські соколи та сокольничі названі в литовському документі 1479 року про «ржевську данину» на користь великих князів — литовського й московського, а в королівській грамоті 1481—1490 років княгині Марії Трабській на володіння Остерської отчиною ідеться про сокольників («...и слугомъ и соколникомъ...») [21, с. 87, 98]. Сокольники вважалися важливими службниками князів, великих феодалів і високопосадовців. Сокольники під орудою сокольничих доглядали соколів і інших мисливських птахів та організовували соколині (яструбині, орлині) полювання для феодалів і можновладців. Наприклад в «Уставній грамоті литовського великого князя Олександра київським міщанам» 1494 року останні зобов'язуються давати по снопу сіна «соколникомъ воеводинимъ» під час виїзду воеводи на полювання [21, с. 146]. Був навіть податок соколами на користь великого князя. Такий податок, наприклад, стягували в кінці XV ст. із Ржевської волості: «...за два соколи по польтине, коли не будетъ перомъ соколовъ; а коли будутъ перомъ соколи, ино два соколи» [19, с. 465]. А соколині гнізда, які сокольникам удавалося виявити в лісах, обов'язково бралися на облік, і їхнє існування спеціально обумовлювалось у великокняжих наданнях. Це видно, наприклад, із пожалування господарському дворянину Івашкові Росиновичу 1499 року у Волинському повіті, де зазначено, що угіддя йому надані «зъ сокольимъ гнѣздомъ» [19, с. 767]. 1518 року київський митрополит Йосиф придбав половину села Приліпи на Мінщині «зъ гнѣздомъ сокольимъ» [58, с. 58].

До речі, мисливських соколів, які належали князям, магнатам і можновладцям, спеціально годували особливим раціоном, у підборі якого грало роль також певне символічне значення їжі. Зокрема, відомо, що їм давали серця вбитих тварин. Про це читаємо в одному з записів Литовської Метрики: «...Коли который месникъ убъеть яловицу або барана, тогда сердца яловичьи и бараньи брали на соколы сокольники воеводины зъ земскими сокольниками по полов[и] цамъ» [44, с. 928]. Цей вирок суду початку XVI ст. стосувався Білорусі, проте, судячи з усього, такі ж порядки побутували повсюди у Великому князівстві Литовському, включно з Сіверщиною. Очевидно, вважалося, що саме така їжа має допомогти мисливським соколам бути успішними на полюванні. Без де Віженер згадує, що мисливці дають куріпок на розтерзанні молодим соколам, ще не звиклим до живої дичини, аби привчити їх до полювання [39, с. 81].

Про яструбів у цитованих джерелах не йдеться, проте, без сумніву, їх теж тримали як мисливських птахів. Адже джерела з території Південної Русі про них повідомляють також. Наприклад, про мисливського яструба говорить ще «Устав бѣлеческій митрополита Юрія» (церковний устав, тобто збірка правил для духовенства і мирян), що походить з домонгольських часів: «Аще епископ носит ястреб на руцѣ, а не молитвенник, да извержется сана» [59, с. 151]. У Литовському статуті 1529 року серед ловецьких птахів перелічують «сокола, кречета и болобана, ястреба великого чеглея, або ястребчика малого, або дремлю», а також «рарога» [60, с. 97].

Достатньо широко використовували севрюки на полюванні мисливських собак. Про це йдеться в писемних джерелах, наприклад у згаданому документі, що стосувався *посощини* [21, с. 69—70]. Дають відомості про мисливських собак у севрюків і остеологічні знахідки з матеріалів археологічних розкопок. Наприклад, на Комарівському поселенні біля Переяслава-Хмельницького знайдено кістки дев'яти особин собак. При порівнянні цих собак із сучасними породами, остеологи виявили схожість їхньої будови зі східноєвропейськими лайками або хортами [61, с. 91]. У селищі Глинське на Ворсклі при розкопках поміж іншого остеологічного матеріалу теж знайдені кісткові рештки собаки свійського [36, с. 115, 117]. У Литовському статуті 1529 року згадано собаку: «следника», «набрешника», «хорта», «узлайника»,

«окгара», «меделянского пса», «осочного пса», «выжла» [60, с. 97].

Під час полювання севрюцькі мисливці, особливо на віддалених уходах, часто забиралися далеко від дому, у маловідомі, незалюднені краї. Не випадково, серед них з'явилися непересічні знавці цих пустельних лісових та степових просторів, імена яких, наприклад Деменка, що провів московських послів до Криму взимку 1513 року, навіть потрапили на сторінки документів [62, с. 91]. А після захоплення Сіверщини Московією влада стала залучати севрюків до сторожової і станичної служби на степовому кордоні. Взагалі-то Москва небезпідставно вважала бунтівливих та непокірних севрюків ненадійними («вѣсти отъ нихъ прямые николи не бывають, а пріѣжають съ вѣстями съ ложными» [63, с. 5]). Проте без їхньої допомоги, як провідників і розвідників, на степовому порубіжжі московити, особливо спочатку, обійтися не могли. Відомо, що севрюцькі мисливці, потрапляючи в невідомі раніше краї, позначали шлях особливими знаками, які допомагали знайти дорогу додому. Це ми дізнаємося з оповідання Петра Могили 1620 року про севрюцьких промисловиків («четыры ловцы, ихъ же нарицають севруки») та пустельника Григорія: «Единъ же отъ тѣхъ козаковъ, съзади идый, знаменіе творяше на древесяхъ, удуже идяху, да и по семъ познаеть путь ити...» [64, с. 85]. Для пересування засніженими просторами взимку мисливці користувалися лижами й саньми. В документах зустрічається також назва «нарти» («и севрюки <...> съ поля пришли на нартахъ») [62, с. 89]. Цю таке *нарти* до кінця не зрозуміло, адже їх, з одного боку, називають паралельно й окремо від лиж, але, з іншого, — в документах (опис московського посольства до Криму 1513 р., люстрація Остерського замку 1552 р.) йдеться про пересування на нартах, коли через обледеніння глибокого снігу їзда кінями, включно з санною, ставала неможливою — сани загрузали, а льодова кірка ранила коням ноги. Зигмунт Глогер, з посиланням на свідчення Алессандро Гваньїні й Мартина Пашковського, прямо називає нарти різновидом лиж [65, с. 89]. Тобто виходить, що нарти — це або особливі лижі (більш імовірно), або ж якийсь тип ручних саней (менш імовірно).

При полюванні на водоплаву птицю севрюки використовували човни, без яких було не обійтися й на риболовлі. Окрім загальних міркувань про побутування човнів у місцевості, де багато річок, слід згада-

ти і знахідку на березі річки Оріль, в околицях селища Царичанка на Дніпропетровщині (колишня Полтавська губернія), човна-довбанки. Він має довжину 3,83 м й датований за допомогою радіовуглецевого аналізу 1217—1297 роками. Зараз човен зберігається в Дніпропетровському національному історичному музеї імені Д. Яворницького [66, с. 18].

Висновки. Немає сумніву, що реконструйована нами картина мисливського промислу в севрюків далеко не повна і потребує подальшого вивчення. При цьому, гадаємо, що про заняття севрюцьким населенням полюванням можуть розповісти не лише документи та інші джерела XIV—XVII ст., але й етнографічні матеріали пізнішого часу. Адже культура мешканців поліської зони теренів колишньої Сіверщини донині зберігає чимало реалій з попередніх історичних епох. Інша річ, що часто нелегко вияснити, чи походять вони саме від севрюків. Разом з тим, таке завдання видається і цікавим, і потрібним. Тобто цим справді варто зайнятися.

1. Русина О.В. *Сіверська земля у складі Великого князівства Литовського*. Київ: Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського; Ін-т історії України НАН України, 1998. 244 с.
2. Балашок В. Загадкові севрюки: 5. Проблема назви. Територія і стан її заселеності. *Сіверянський літопис*. 2016. № 6 (132). С. 44—55.
3. Kuczyński S.M. *Ziemie czernihowsko-siewierskie pod rządami Litwy*. Warszawa, 1936. 420 s.
4. Коткова Н.С. Названия русских бортовых знамен — историко-лингвистический источник. *Исследования по лингвистическому источниковедению*. Москва: Наука, 1963. С. 120—133.
5. Анпилогов Г.Н. Бортовые знамена как исторический источник (По Путивльским и Рьльским переписным материалам конца XVI и 20-х годов XVII в. *Советская археология*. 1964. № 4. С. 151—168.
6. Багновская Н.М. *Севрюки: население Северной земли в XIV—XVI вв.* Москва: Палеотип, 2002. 48 с.
7. Багновская Н.М. О хозяйственных занятиях населения Северной земли в XIV—XVI в. *Национальная ассоциация ученых (НАУ)*. 2015. № IV (9). С. 6—9.
8. Балашок В. Загадкові севрюки: 4. Етнокультурні особливості. *Сіверянський літопис*. 2016. № 4 (130). С. 3—15.
9. Балашок В. Особливості господарської діяльності севрюків (XIV—XVII ст.). *Народна творчість та етнологія*. 2017. № 4 (368). С. 41—50.
10. Балашок В. Бортництво у севрюків *Сіверянський літопис*. 2020. № 1 (151). С. 5—15.
11. Балашок В. Куди поділися севрюки? *Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки*. Т. 27. До дня народження професора Валерія Степанкова. Кам'янець-Подільський: Тов. Друкарня Рута, 2017. С. 244—255.
12. Thomas N. *History and Anthropology. The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology: Second edition*. Barnard A. and Spencer J. (Ed.). London and New York: Routledge, 2002. P. 343.
13. Кром М.М. *Историческая антропология*. 3-е изд. испр. и доп. Санкт-Петербург: Изд-во Европейского ун-та, 2010. 207 с.
14. Sahlins M.D. *Evolution: specific and general. Anthropological Theory: A Sourcebook*. R.A. Manners, D. Kaplan Editors. New Brunswick and London, 2009. P. 229—241.
15. Арутюнов С.А. Адаптивное значение культурного полиморфизма. *Этнографическое обозрение*. 1993. № 4. С. 41—56.
16. Материалы по истории землевладения князей Вишневецких в Левобережной Украине, сообщил Ф.Д. Николаичик. *Чтения в Историческом обществе Нестора-летописца*. Киев, 1900. Кн. 14. С. 84—192.
17. Масса Исаак. Краткое известие о начале и происхождении современных войн и смут в Московии, случившихся до 1610 года за короткое время правления нескольких государем. *О начале войн и смут в Московии*. Составл. А. Либерман, Москва, 1997. С. 13—150.
18. *Архив Юго-Западной России*. Упоряд. В.Б. Антонович. Киев, 1886. Ч. 7. Т. 1. 85, 647, XII с.
19. Литовская Метрика. Книга записей. Т. I. *Русская историческая библиотека*. Т. 27. Санкт-Петербург, 1910. 448 с.
20. Улащик Н.Н. Хроника Литовская и Жмойтская. *Полное собрание русских летописей*. Т. 32. Белорусско-литовские летописи. Москва: Наука, 1975. С. 15—127.
21. Григорович И. *Акты, относящиеся к истории Западной России*. Санкт-Петербург, 1846. Т. 1. 432 с.
22. Платонов С.Ф. *Полное собрание русских летописей*. Т. 11. Летописный сборник, именуемый Патриаршею или Никоновскою летописью. Санкт-Петербург, 1897. 254 с.
23. Герберштейн Сигизмунд. *Записки о Московии*. С латинского Базельского издания 1556 года перевел И. Анонимов, Санкт-Петербург, 1866. 167 с.
24. Емельянов В. Путешествия Гильберта де-Ланноа в восточные земли Европы в 141—1414 и 1421 годах. *Киевские университетские известия*. 1873. № 8. С. 1—46.
25. Меховский Матвей. *Трактат о двух Сарматиях*. Москва; Ленинград: Издательство АН СССР, 1936. 288 с.
26. Гваньїні Олександр. *Хроніка європейської Сарматії*. Упорядкування та переклад з польської о. Юрія Ми-

- дика. Київ: Видавничий дім Києво-Могилянська академія, 2007. 1006 с.
27. Боплан Г.Л. *Опис України*. Пер. з фр. Я.І. Кравця, З.П. Борисик, Київ: Наукова думка, 1990. 254 с.
  28. Артюх Л. Конина в системі харчових заборон українців. *Народна творчість та етнографія*. 2005. № 6. С. 24—29.
  29. Балашок В. З історії української етнонімії (від «руси́нів» до «украї́нців»). *Український історичний журнал*. 2018. № 2 (539). С. 163—178.
  30. Stökl G. *Die Entstehung des Kosakentums*. München, 1953. 191 S.
  31. Hehn V. *Kulturpflanzen und Haustiere in ihrem Uebergang aus Asien nach Griechenland und Italien sowie in das übrige Europa: historisch-linguistische Skizzen*. Berlin: Verlag von Gebrüder Borntraeger, 1911. XXVIII. 665 S.
  32. Studer Th. Die Thierwelt in den Pfahlbauten des Bielersee's. *Mitteilungen der Naturforschenden Gesellschaft in Bern aus dem Jahre 1882*. Bern: (In Commission bei Huber & Comp.): Buchdruckerei B.F. Haller, 1883. Heft II. Nr. 1040—1056. S. 17—115.
  33. Lenz H.O. *Zoologie der alten Griechen und Römer: deutsch in Auszügen aus deren Schriften, nebst Anmerkungen*. Gotha: Becker'sche Buchhandlung, 1856. XXIV. 656 S.
  34. Рудковский А. О диких лошадях в Херсонской губернии. *Киевская старина*. 1882. № 11. С. 391—393.
  35. *Словник української мови XVI — першої половини XVII ст.* Ред.: Д. Гринчишин, У. Єдлінська, Л. Полога, М. Чікало Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича, 2001. Випуск 8: Д. 255 с.
  36. Пуголовок Ю.О., Горбаненко С.А., Сергеева М.С., Яніш Є.Ю. Палеоекологія околиць Глинського археологічного комплексу XIII—XIV ст. *Археологія*. 2015. № 4. С. 109—128.
  37. Шафонский А.Ф. *Черниговского наместничества топографическое описание, с кратким географическим и историческим описанием Малыя России, из частей коей оно наместничество составлено*. Киев, 1851. 12, 697 с.
  38. *Архив Юго-Западной России*. Ред. О. Левицкий. Киев, 1883. Ч. 1. Т. 6. 939 с.
  39. *Мемуары относящиеся к истории Южной Руси*. Перевод К. Мельник (под редакцією В. Антоновича). Киев: Типография Г.Т. Корчак-Новицкого, 1890. Вып. I (XVI ст.). Михаил Литвин. Б. де-Виженер. Л. Горецкий. Э. Ляссота. II. 190 с.
  40. Гусовський Микола. *Пісня про зубра. Поема*. З латинської мови переклав Андрій Содомора. Рівне: Волинські обереги, 2007. 126 с.
  41. Кириков С.В. *Человек и природа степной зоны, конец X — середина XIX в.: Европейская часть СССР*. Москва: Наука, 1983. 128 с.
  42. Січинський В. *Чужинці про Україну: вибір з описів подорожів по Україні та інших писань чужинців про Україну за десять століть*. Авгсбург: Вид. Петра Павловича, 1946. 118 с.
  43. Тимковский И. *Записки Ильи Федоровича Тимковского. Моё определение в службу*. Киев и Москва. Шувалов. *Русский архив*. 1874. Т. 1. № 6. Стб. 1378—1465.
  44. Литовская Метрика: Книга судных дел. *Русская историческая библиотека*. Т. 20. Санкт-Петербург, 1903.
  45. *Архив Юго-Западной России*. Ред. Н. Иванишев. Киев, 1859. Ч. 1. Т. 1. LXXXVII. 555 с.
  46. Срезневський И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 3: Р—Я и дополнения. Санкт-Петербург, 1912. [1] с., 1684, 272 стб., 13 с.
  47. *Словник української мови: в 11 т.* За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1977. Т. 8. 927 с.
  48. Коваленко Ю. *Дванадцять місяців*. Народний календар. Київ: Україна, 1993. 254 с.
  49. Срезневський И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 2: Л—П. Санкт-Петербург, 1902. [3], 15 с., 1802 с.
  50. *Словник староукраїнської мови XIV—XV ст.: у 2 т.* Ред. кол. Д.Г. Гринчишин, Л.Л. Гумецька (голова), І.М. Керницький. Київ: Наукова думка, 1978. Т. 2. 592 с.
  51. Даль В. *Толковый словарь живого великорусского языка: в 4 т.* Санкт-Петербург; Москва: Издание М.О. Вольфа, 1881. Том 2: И—О. 780 с.
  52. Грінченко Б. *Словарь української мови*. Зібрала редакція журналу «Кіевская старина». Упорядкував, з додатком власного матеріалу Б. Грінченко. Київ, 1909. Т. 3. 508 с.
  53. Шухевич В. *Гуцульщина: репринтне вид.* Верховина: Журнал «Гуцульщина», 1997. Ч. 1—2. 352 с.
  54. Срезневський И.И. *Материалы для словаря древнерусского языка по письменным памятникам*. Т. 1: А—К. Санкт-Петербург, 1893. [3], IX, 49 с., 1420 стб.
  55. *Словник української мови: в 11 т.* За ред. І.К. Білодіда. Київ: Наукова думка, 1973. Т. 4. 840 с.
  56. Пиртей П.С. *Словник лемківської говірки: матеріали для словника*. Legnica; Wrocław: [б. в.], 2001. 460 с.
  57. *Словарь русских народных говоров*. Гл. ред. Ф.П. Филин. Ленинград: Наука, 1979. Вып. 15. 399 с.
  58. *Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России*. Ред. Н. Костомаров. Санкт-Петербург: Типография Э. Праца, 1863. Том I. 1361—1598. 303 с.
  59. Лотоцький О. *Українські джерела церковного права*. Варшава: [б. м.], 1931. 320 с.
  60. Семенов А.В. Старый Литовский статут 1529 года. *Временник императорского Московского общества истории и Древностей Российских*. Москва: Университетская типография, 1854. Кн. 18. С. I—II, 1—106, I—XVI.

61. Беляєва С.О., Кубишев А.І. *Поселення дніпровського Лівобережжя Х—ХV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі)*. Київ: Наукова думка, 1995. 110 с.
62. *Сборник Императорского Русского Исторического Общества*. Т. 95. Под. ред. Г.Ф. Карпова. Санкт-Петербург, 1895. 10, XX, 766 с., 110 стб.
63. *Акты Московского государства, изданные Императорскою Академиею наук*. Т. I. Разрядный приказ. Московский стол. 1571—1634. Под ред. Н.А. Попова. Санкт-Петербург, 1890. XLIV. 767 с.
64. Собственноручныя записи Петра Могилы. *Архив Юго-Западной России*. Киев, 1887. Ч. 1. Т. 7. С. 49—132.
65. Gloger Z. *Encyklopedja staro-polska ilustrowana*. Warszawa, 1902. Т. III. 350 s.
66. Супруненко О.Б., Приймак В.В., Мироненко К.М. *Старожитності золотоординського часу Дніпровського лісостепового Лівобережжя*. Київ; Полтава: Археологія, 2004. 81 с.
- Thomas, N., & Barnard, A. and Spencer, J. (Ed.). (2002). History and Anthropology. *The Routledge Encyclopedia of Social and Cultural Anthropology*: Second edition (P. 343). London and New York: Routledge
- Krom, M.M. (2010). *Historical anthropology*. 3rd ed. corr. and additional. St. Petersburg [in Russian].
- Sahlins, M.D., & Manners, R.A., Kaplan, D. (Ed.). (2009). Evolution: specific and general. *Anthropological Theory: A Sourcebook* (Pp. 229—241). New Brunswick and London
- Arutyunov, S.A. (1993). Adaptive significance of cultural polymorphism. *Ethnographic review*, 4, 41—56 [in Russian].
- Nikolaychik, F.D. (Ed.). (1900). Materials on the history of land ownership of the Vishnevetsky princes in Left Bank Ukraine. *Readings in the Historical Society of Nestor the Chronicler* (Book 14, pp. 84—192). Kyiv [in Russian].
- Massa, Isaac., & Liberman, A. (Ed.). (1997). Brief information about the beginning and origin of modern wars and unrest in Muscovy, which occurred before 1610 during the short reign of several sovereigns. *About the beginning of wars and unrest in Muscovy* (Pp. 13—150). Moscow [in Russian].
- Antonovich, V.B. (Ed.). (1886). *Archive of Southwestern Russia* (Part 7, vol. 1). Kyiv [in Russian].
- (1910). *Lithuanian Metrics*. Record book. I. *Russian Historical Library*, 27. St. Petersburg [in Russian].
- Ulashchik, N.N. (Ed.) (1975). *Chronicle of Lithuania and Zhmoitskaya*. *Complete collection of Russian chronicles*. Belarusian-Lithuanian Chronicles (Vol. 32, pp. 15—127). Moscow [in Russian, in Belarusian].
- Grigorovich, I. (Ed.). (1846). *Acts related to the history of Western Russia* (Vol. 1). St. Petersburg [in Russian].
- Platonov, S.F. (Ed.). (1897). *Complete collection of Russian chronicles*. Chronicle collection, called the Patriarchal or Nikon Chronicle (Vol. 11). St. Petersburg [in Russian].
- Herberstein, Sigismund, & Anonimov, I. (1866). *Notes about Muscovy*. St. Petersburg [in Russian].
- Emelyanov, V. (1873). Travels of Guilbert de Lannoa to the eastern lands of Europe in 141—1414 and 1421. *Kyiv University News*, 8, 1—46 [in Russian].
- Mekhovskiy, Matvey. (1936). *Treatise on two Sarmatias*. Moscow; Leningrad [in Russian].
- Gvanyni, Oleksandr, & Mytsyk, Yuri. (2007). *Chronicle of European Sarmatia*. Kyiv [in Ukrainian].
- Boplan, G.L., Kravets', Ya.I., & Borysyk, Z.P. (1990). *Description of Ukraine*. Kyiv [in Ukrainian].
- Artyukh, L. (2005). Horse Meat in the system of food prohibitions of Ukrainians. *Folk Art and Ethnography*, 6, 24—29 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2018). From the history of Ukrainian ethnonyms (from «Rusyns» to «Ukrainians»). *Ukrainian historical journal*, 2 (539), 163—178 [in Ukrainian].
- Stokl, G. (1953). *The emergence of the Cossacks*. Munchen [in German].
- Hehn, V. (1911). *Cultivated Plants and domestic Animals in their transition from Asia to Greece and Italy as well*

REFERENCES

- Rusyna, O.V. (1998). *Siversk land as part of the Grand Duchy of Lithuania*. Kyiv [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2016). Mysterious sevryuks: 5. The name problem. The territory and the state of its population. *Siveryan Chronicle*, 6 (132), 44—55 [in Ukrainian].
- Kuczynski, S.M. (1936). *Chernihiv-Sevier lands under Lithuanian rule*. Warszawa [in Polish].
- Kotkova, N.S. (1963). Names of Russian Bort Marks a historical and linguistic source. *Research on linguistic source studies*. Moscow (Pp. 120—133) [in Russian].
- Anpilogov, G.N. (1964). Bort Marks as a historical source (According to the Putivl and Rylsky census materials of the late 16th and 20s of the 17th Century). *Soviet Archeology*, 4, 151—168 [in Russian].
- Bagnovskaya, N.M. (2002). *Sevryuks: the population of the Seversk land in the XIV—XVI Centuries*. Moscow [in Russian].
- Bagnovskaya, N.M. (2015). On the economic activities of the population of the Seversk land in the XIV—XVI Centuries. *National Association of Scientists (NAS)*, IV (9), 6—9 [in Russian].
- Balushok, V. (2016). Mysterious sevryuks: 4. Ethnocultural features. *Siveryan Chronicle*, 4 (130), 3—15 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2017). Peculiarities of economic activity of the Sevryuks (XIV—XVII Centuries). *Folk Art and Ethnology*, 4 (368), 41—50 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2020). Honey Hunting of the Sevryuks. *Siveryan Chronicle*, 1 (151), 5—15 [in Ukrainian].
- Balushok, V. (2017). Where did the Sevryuks go? *Scientific works of Kamianets-Podilskyi National University named after Ivan Ohienko. Historical Sciences*. To the birthday of Professor Valery Stepankov (Vol. 27, pp. 244—255). Kamianets-Podilskyi [in Ukrainian].

- as the rest of Europe: historical-linguistic sketches. Berlin [in German].
- Studer, Th. (1883). The wildlife in the pile dwellings of Lake Biel. *Communications from the Natural Research Society in Bern from the year 1882, 1040—1056*, 17—115 [in German].
- Lenz, H.O. (1856). *Zoology of the ancient Greeks and Romans: German in excerpts from their writings, along with notes*. Gotha [in German].
- Rudkovsky, A. (1882). About wild horses in the Kherson province. *Kyiv antiquity*, 11, 391—393 [in Russian].
- Grynchyshyn, D., Yedlinska, U., Polyuga, L., & Chikalo, M. (Ed.) (2001). *Dictionary of the Ukrainian language of the 16th — first half of the 17th Centuries* (Issue 8:D). Lviv [in Ukrainian].
- Pugolovok, Y.O., Gorbanenko, S.A., Sergeeva, M.S., & Yanish, E.Yu. (2015). Paleoeology of the surroundings of the Glyns'k archaeological complex of the 13th—14th Centuries. *Archeology*, 4, 109—128 [in Ukrainian].
- Shafonsky, A.F. (1851). *Chernigov vicegerency, topographical description, with a brief geographical and historical description of Little Russia, from the parts of which this vicegerency is composed*. Kyiv [in Russian].
- Levitsky, O. (Ed.). 1883. *Archive of Southwestern Russia* (Part 1, vol. 6). Kyiv [in Russian].
- Antonovich, V., & Melnik, K. (Ed.) (1890). *Memoirs related to the history of Southern Rus'* (Issue I: XVI Century). Kyiv [in Russian].
- Husovsky, Mykola, & Sodomora, Andrii. (2007). *A Song about a Bison*. Poem. Rivne [in Ukrainian].
- Kirikov, S.V. (1983). *Man and the Nature of the Steppe zone, end of the 10th—mid-19th Century: European part of the USSR*. Moscow [in Russian].
- Sichynsky, V. (1946). *Foreigners about Ukraine: a selection from descriptions of travels in Ukraine and other writings of foreigners about Ukraine over Ten Centuries*. Augsburg [in Ukrainian].
- Timkovsky, I. (1874). Notes of Ilya Fedorovich Timkovsky. My definition of service. Kyiv and Moscow. Shuvalov. *Russian archive*, 6 (Vol. 1, pp. 1378—1465) [in Russian].
- (1903). *Lithuanian Metrics: Book of Court Cases*. *Russian Historical Library*, 20. St. Petersburg [in Russian].
- Ivanishev, N. (Ed.) (1859). *Archive of Southwestern Russia* (Part 1, vol. 1). Kyiv [in Russian].
- Sreznevsky, I.I. (1912). *Materials for the Dictionary of the Ancient Russian Language based on written monuments* (Vol. 3: R—Ya and additions). St. Petersburg [in Russian].
- Bilodid, I.K. (1977). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol.* (Vol. 8). Kyiv [in Ukrainian].
- Kovalenko, Yu. (1993). *Twelve months. People's calendar*. Kyiv [in Ukrainian].
- Sreznevsky, I.I. (1902). *Materials for the Dictionary of the ancient Russian Language based on written monuments* (Vol. 2: L—P). St. Petersburg [in Russian].
- Grynchyshyn, D.G., Humetska, L.L. & Kernytskyi, I.M. (2 eds.). (1978). *Dictionary of the Old Ukrainian Language of the 14th—15th Centuries: in 2 vol.* (Vol. 2). Kyiv [in Ukrainian].
- Dal, V. (1881). (1909). *Explanatory Dictionary of the living Great Russian Language: in 4 vol.* (Vol. 2: I—O). St. Petersburg [in Russian].
- Grinchenko, B. *Dictionary of the Ukrainian Language* (Vol. 3). Kyiv [in Ukrainian].
- Shukhevich, V. (1997). *Hutsul'shchyna: reprint edition* (Part 1—2). Verkhovyna [in Ukrainian].
- Sreznevsky, I.I. (1893). *Materials for the Dictionary of the ancient Russian Language based on written monuments* (Vol. 1: A—K). St. Petersburg [in Russian].
- Bilodid, I. K. (1973). *Dictionary of the Ukrainian Language: in 11 vol.* (Vol. 4). Kyiv [in Ukrainian].
- Pyrtey, P.S. (2001). *Dictionary of Lemki speech: materials for the dictionary*. Legnica; Wrocław [in Ukrainian].
- Filin, F.P. (Ed.). (1979). *Dictionary of Russian folk dialects* (Issue 15). Leningrad [in Russian].
- Kostomarov, N. (1863). *Acts relating to the history of Southern and Western Russia* (Vol. 1, pp. 1361—1598). St. Petersburg [in Russian].
- Lototskyi, O. (1931). *Ukrainian sources of church law*. Warsaw [in Ukrainian].
- Semenov, A.V. (1854). *Old Lithuanian Statute of 1529. Temporary journal of the Imperial Moscow Society of History and Russian Antiquities* (Book 18, pp. 1—106). Moscow [in Russian].
- Belyaeva, S.O., & Kubyshev, A.I. (1995). *Settlement of the Dnieper Left Bank of the 10th—15th Centuries (based on materials from settlements near the villages of Komarivka and Ozarychi)*. Kyiv [in Ukrainian].
- Karpov, G.F. (Ed.). (1895). *Collection of the Imperial Russian Historical Society*, 95. St. Petersburg [in Russian].
- Popov, N.A. (Ed.). (1890). *Acts of the Moscow State, published by the Imperial Academy of Sciences* (Vol. I: Razryadnyy prikaz. Moscow table, 1571—1634). St. Petersburg [in Russian].
- (1887). *Handwritten notes by Peter Mogila*. *Archive of Southwestern Russia* (Part 1, vol. 7, pp. 49—132). Kyiv [in Russian, in old Ukrainian].
- Gloger, Z. (1902). *Old Polish Illustrated Encyclopedia* (Vol. III, p. 255). Warszawa [in Polish].
- Suprunenko, O.B., Pryimak, V.V., & Myronenko, K.M. (2004). *Antiquities of the Golden Horde period of the Dnieper forest-steppe Left Bank*. Kyiv; Poltava [in Ukrainian].